

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՄՈՒՐՁՆԵՐԸ

Առևտրական ճանապարհների խառնուրդում էր գտնվում Հայաստան աշխարհը, որոնց հանգուցակետերում կառուցվում էին իջևանատներ և կամուրջներ: Կամուրջները Հայաստանում կառուցվում էին ճարտարապետական բարձր արվեստով: Մեծ նշանակություն էր տրվում տեղի ընտրությանը՝ գետի ժայռոտ, միմյանցից քիչ հեռացած ափերը ամուր հիմք էին կամրջախեղերի համար: Որպես շինանյութ օգտագործվում էր բազալտը, տուֆաքարը, իսկ շարվածքում լցնում էին կրաշաղախ, որը կամրջին միաձուլություն էր տալիս:

Հայաստանում շինարարական-ճարտարապետական արվեստի զարգացման պատմությունը արարածանվում է հետևյալ փուլերի.

1. Հելլենիստական կամ նախաքրիստոնեական (մ. թ. ա. VI—մ. թ. III դդ.)

2. Վաղ միջնադարյան (IV—IX դդ.)

3. Միջնադարյան (IX—XIII դդ.)

4. Ռւշ միջնադարյան (XIV—XVIII դդ.)

Հելլենիզմի դարաշրջանի կամուրջները ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՄՈՒՐՁՆԵՐԸ (մ. թ. ա. VI—մ. թ. III դդ.):

Հելլենիզմի դարաշրջանի կամուրջները լավ շին ուսումնասիրված: Դրանց մասին տեղեկությունները մեծ մասամբ հենվում են պատմական աղբյուրների վրա:

Հանդիսանալով երկրի վարչական և քարավանային առևտրի կարևոր հանգուցակետ, Արտաշատը ուներ քարավանային ճանապարհներ, դեպի որոնք բացվում էին նրա առանձին դարպասները: Դրանցից մեկի առջև Արաբս գետի վրայով ձգված էր Տափերական կամուրջը, որից սկսվում էր դեպի Պարսկաստան տանող ճանապարհը: Մյուս կամուրջը գտնվում էր մայրաքաղաքի արևմտյան դարպասի առաջ և կառուցված էր Մեծամորի վրա: Նրանով անցնող ճանապարհը կապում էր մայրաքաղաքը Վաղարշապատի հետ: Կառուցված էր նաև քաղաքի հյուսիսային սահմանները պարագծող՝ ջրով լցված խանդակի վրա երրորդ կամուրջը, որը տանում էր դեպի անառիկ Գառնիի ամրոցը: Էփրիկյանը «Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարանում» Արտաշատի կամուրջների մասին գրում է. «Արտաշատ այլ և այլ կամուրջներ ուներ Երասխայ և Մեծամորի վրա: Մեծամորի կամուրջը հետո Վաղարշապատի կամուրջ անվանվեց, այն որ Վաղարշապատ կը տաներ, իսկ մյուսը հիշատակաց արժանի կը կոչվեր Տափերական, որ կես մղոնի չափ քաղաքին հեռու էր: Այս Տափերականը անվանի եղավ նենգավոր Անակով, երբ իր եղենավոր ձեռք խոսրովային արյան թաթխելով ինք զինքը Երասխ նետեց արդար վրեժխնդրութենեն ազատելու համար: Աշտաշեսի որդին Արտավազդ, խավարչուտ մահվան խորխորատ հոսեղեն առաջ վերջին անգամ անցավ այս կամուրջին: Ուրիշ ոչ սակավ հաղթական և տխրական դեպքերու հանդիպած է կամուրջս երկար ժամանակ»:

Վաղր միջնադարյան կամուրջները ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՄՈՒՐՁՆԵՐԸ (IV—IX դդ.):

Իջևանի շրջանի Սալահ գյուղում է գտնվում վաղ միջնադարյան ժամանակաշրջանում (VII—VIII դդ.) կառուցված Սալահի կամուրջը: Այն կառուցված է Գետիկ գետի վրա: Երբ 1200 տարի է, ինչ շարունակվում է երթևեկությունն այդ կամրջով, այն դիմացել է դարերի փոթորիկներին: Պարսկական հրոսակախմբերը ոչնչացրել են կամրջի արձանագիր խաչքարի այն մասը, որի վրա գրված է եղել կառուցման թվականը:

VIII դարի մի այլ կամուրջ կառուցված է Նոյեմբերյանի շրջանի Ոսկեպար գյուղում, Ոսկեպար գետակի վրա: Կոչվում է Զորու կամուրջ:

Միջնադարյան կամուրջները ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՄՈՒՐՁՆԵՐԸ (IX—XIII դդ.):

Բագրատունիների մայրաքաղաք Անիի ծաղկմանը զուգընթաց լայն ծավալ են առանում քաղաքաշինական աշխատանքները, ինչպես նաև կամրջաշինության գործը: Անի քաղա-

1 Ս. Էփրիկյան, Բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1903, էջ 333:

քի հողատարածքի կտրտվածությունը կիրճերով առաջացնում էր մի շարք կամուրջների կառուցման անհրաժեշտություն՝ քաղաք տանող ճանապարհների անցման, ինչպես նաև նրա առանձին մասերի միջև կապ ստեղծելու համար: Անին արտաքին աշխարհի հետ կապված է եղել Ախուրյան գետի վրա ձգված հինգ քարաշեն միաթուիչ կամուրջներով, որոնք ունեցել են բարձր թռիչք, ճարտարապետական գեղեցիկ ձևավորում: Այդ կամուրջներով է անցել «մե-սաքսի ճանապարհը» մի ճյուղը, որը Անին դարձրել է վաճառաշահ քաղաք: Քաղաքի վաճառականները այդ կամուրջների վրայով ուևորվել են հեռու երկրներ՝ վաճառելու հայ վարպետների գործած բրդյա, մետաքսյա թանկարժեք գործվածքները: Դրանցով Անի քան մտել ու դուրս եկել շինական մետաքսը, հնդկական ապրանքները:

Թորոս Թորամանյանի կարծիքով Անիի կամուրջները կառուցվել են Բագրատունիների ըրք, X—XI դարերում: Դրանցից մեկից պահպանվել են սրբատաշ տուֆով և կրաշաղախ կառուցված երկու հենարանները, որոնց հիման վրա Թորամանյանը վերակազմել է ինժեներ կան կառուցվածքի նախնական ձևերը:

Միջնադարյան Հայաստանի կամրջաշինության գլուխգործոց է Նիրքին Ջրափի գյուղի կամուրջը: Կառույցը մի անանուև ճարտարապետի համարձակ մտահղացում է: Ախուրյան գետի վրայով ձգված է 34 մ բացվածքով թաղ: Երկու տարրեր բարձրություն ունեցող ափերը միացվել են 125 մ երկարություև ունեցող կամրջով: Կամրջի ճակատային պատերի մեկ թողնված են հավասար դասավորված փոքր պատուհաններ, որոնք ծառայում էին միջկամ: րային տարածությունների օդափոխման, խոնավությունից կառուցվածքները զերծ պահել նպատակին: Ներքին Ջրափի կամուրջը ծառայել է որպես ջրանցույց—ակվեդուկ: Կամրջի պահպանվել է աջափնյա խելը՝ կիսակամարով:

Ախուրյանի շրջանում, Մարմաշենի վանքից քիչ հեռու գտնվում է Մարմաշենի կամուրջը: որը սպասարկել է Անի տանող ճանապարհը: «Մարմաշենի կամուրջը այն հինգ կամուրջներից մեկն է Ախուրյանի վրա, որոնց 30 մետրից ավելի տրամագծով միակամար աղեղնա կապումը այսօրվան մեծ արվեստագետներուև ալ զարմանք կպատճառե»²: Կամուրջը կառուցվել է Մարմաշենի համալիրի հետ միասին X—XI դարերում՝ վանքի շինարարության համար անհրաժեշտ շինարարը Ախուրյանի աջ ափի քարհանքերից փոխադրելու համար: Կամրջի աջ ափին պահպանվել է խելի ստորին մասը:

Այս ժամանակաշրջանի ուշագրավ կամուրջներից է Սանահնի կամուրջը՝ Դերեգ գետի վրա: Նրանով գետի աջ ափն է անցնում Սանահնի վանքը տանող ճանապարհը: Կամրջի կառուցման ժամանակը ճշգրտվում է շնորհիվ ձախափնյա մասում կանգնեցրած խաչքարի երեսին փորագրված շինարարական արձանագրության. «...Սն Նանաէ, յազգե Բագրատունեանց, դուստր մեծին Սարգսի, քոյր Զաքարի և Իվանէի, կին Արասայ Թագավորին, որ վախճանեցավ ի Կեսարեայ... կանգնեցի զխաչս, շինեցի զկամուրջս...»³:

1795 թ. Աղա Մահմեդ խանի հրոսակները ոչնչացնում են կամրջի արձանալիր խաչքարի այն մասը, որի վրա գրված էր կառուցման թվականը: Վանքի թագուհու ամուսինը՝ Գուգարաց աշխարհի Արաս Թագավորը, մահացել է 1192 թ., և այս հիշատակությունը հնարավորություն է տալիս կամրջի կառուցման ժամանակը համարել XII դ. վերջը: Մաքուր տաշված րազարտե խոշոր քարերից շարված կամուրջը իր ձևով, շինանյութի գույնով լավ ներդաշնակում է գեղատեսիլ ընտելյանը: Վերանորոգման աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերվել է դրենաժային ջրահեռացման մի համակարգ, որի շնորհիվ կառուցվածքի մեջ թափված ջրերը հավաքվում էին և ոչ մեծ ջրհորդաներով հոսում դուրս:

Աշխարհիկ ֆեոդալների, հոգևորականության ներկայացուցիչների միջոցներով է կառուցված Հաղպատի մոտ Բերդաձորի կամուրջը, որը սպասարկել է Հաղպատի վանքը տանող ճանապարհը:

Միջին դարերում Գավառ ավանը Դվին մայրաքաղաքից Հրազդանի հովտով, Սեանա լճի հարավային առափնյա հատվածով Պարտավ տանող քարավանային ճանապարհի կայաններից էր: Գավառագետի վրա եղել է կամուրջ, որի մասին վկայում է Նորադուղի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու խաչքարի արձանագրությունը. «Ի Թվին հայոց Ու ի Թագավորութեան Աղին ի պարտութեան Իվանէին եւ Քաջաւաւրս շինեցի զկամուրջս, կանգնեցի զխաչս»⁴: Դ. Ալիշանը վկայում է, որ կամուրջը կառուցված է եղել գետաքարերից, գերաններից, 1211 թ. Իվանէ և Զաքարե Զաքարյանների օրոք: Վայոց ձորով է անցել դեպի Նախիջևան (Նախճավան) գնացող մայրուղին:

Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ Տարսայիճ Օրբելյանը Արենի գյուղում կառուցում

² Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության, Լ. 2, Ե., 1948, էջ 336:

³ Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիրք, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 41:

⁴ Դ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 47:

լ մի պալատ և կարգադրում է Արփա գետի վրա կառուցել կամուրջ⁵։ Քանի որ ստորերկրյա ջրերը խոշոնորոտ կարող էին հանդիսանալ կրաշաղախի օգտագործմանը, քարերի միացումը իրականացվել է երկաթե կապերով։

Եղեգիսաձորի շրջանում XIII դարի Ագարակաձորի կամուրջը Արփա գետի վրա կառուցված է վարդագույն ավազաքարի շարվածքով և կրաշաղախով։ Սլաքաձև կամարը սեպաքարերով է շարված և ճակատային պատերի համեմատությամբ ետ է դրված 0,35 մետրով. սա կամրջաշինության մեջ եզակի դեպք է։

Ղափանի շրջանի տարածքում Գեղի գետի երկու ափերին պահպանվել են XIII դարի երկու Ձեյվա կամրջի երկու խելերը։ Մինչև 1950-ական թվականները այս կամուրջը կանգուն էր։

Շատին գյուղի մոտ Սուլեմա գետակի վրա է գտնվում «Զուբուկ-քյորփի» կամուրջը։ Կամրջի մոտ գտնվող խաչքարի արձանագրության համաձայն այն կառուցվել է XIII—XIV դարերում և նվիրվել Ցախաց Քար վանքին։

Աղիզբեկովի շրջանի Կեշուտ (հնում՝ Ղուշլի) գյուղի կամուրջը կառուցելու համար որպես շինանյութ օգտագործվել են գերեզմանատան ղույր քարերը։ Խաչքարի մի բեկորի վրա փորագրված է. «Թվ։ Ձ(Ե)» (1286 թ.)։ Ինքնագրվում է, որ դա կառուցման թվականն է։ Ստեփանավանի շրջանում Ձորագետ և Միսխանա գետերի վրա են ձգված խոռի բերդի տուրքները, Միսխանա գետակի վրայի կամուրջը շարված է խնամքով, լավ մշակված բալալ քարերից, իսկ Ձորագետի վրայի կամրջից միայն մնացորդներ են պահպանվել։

Ցաղդանի կամուրջը Ցաղդան-ջուր գետի վրա միակամար կառուցվածք է։ Բազալտաքարը կրաշաղախի հետ շինանյութ են հանդիսացել կամրջի կառուցման համար։

Իջևանի շրջանում Կիրանց-ջուր գետակի վրա է ձգված միակամար «Սրանցի» կամուրջը։ XII—XIII դարի կառույցը շարված է ճեղքված կրաքարից՝ կրաշաղախով։ Նրանից ոչ հեռու «Զայ-Ղոջանի» կամուրջն է եղել, որի միայն երկու ափի խելերն են մնացել։

XII—XIV դդ. կամրջաշինության արվեստի լավագույն նմուշներից է Որոտանի վրա Հարժիսի կամուրջը, որը սպասարկել է Տաթևի վանքը տանող ճանապարհը։

Ուշ միջնադարյան կամուրջները ՀՍՍՀ տարածքում (XIV—XVIII դդ.)։

XIV—XVIII դարերի կամրջաշինության լավագույն նմուշներից է Ազատեկի կամուրջը Արփա գետի վրա։ Կամրջային անցումը իրականացվել է խիստ դժվարին պայմաններում։ Կիրճը խիստ նեղ է։ Հինգ մետր բարձրությամբ երեք հենարանների վրա է նստած երթևեկային մասը։ Ունեցել է ռազմավարական նշանակություն։ Վերանորոգման է ենթարկվել Պասկելիչի կողմից և կոչվել նրա անունով։

Եղեգիս գետակի աջ ափին են «Մատուրի» կամրջի մնացորդները։ Բազալտ քարից կառուցված, սլաքաձև կամարով այս կամրջի կառուցման վերաբերյալ արձանագրությունը գետը քանդել-տարել է։ Ըստ արևելյան խելի արձանագրության, այն կառուցվել է 1666 թ. Շատին վանքի առաջնորդ Սարգսի և վանականների կողմից,

Ազատ գետի վրա ձգված է միակամար մի կամուրջ, որը Գառնի գյուղը կապել է Հավուց Քառ և Աղջոց վանքերի հետ։ Կառուցված է կարմիր և սև տուֆից։

Երևանի Նորքի կիրճում գետառի վրա կառուցված է միակամար կամուրջ։ Կառուցված է Զրվեծի կարմիր տուֆով, ունի սլաքաձև կամար։ Ըստ ճակատային պատի արձանագրության, 1664 թ. է կառուցվել։

Սյունիքում Տաթևի վանքից արևմուտք, Որոտանի վտակի վրա կառուցված է Տաթևի կամուրջը։ Այն միաթուխ է։ Ըստ դեղնավուն ավազաքարի վրա փորագրված արձանագրության, կառուցվել է 1672 թ., բազալտ քարից։

Որոտանի վրա է գտնվում 1675 թ. կառուցված «Արզումանի» կամուրջը։ Ըստ ձախափնյա խելի հարավային պատի վրայի արձանագրության, կամուրջը կառուցված է «...Ձեռամբ ուստա Հայրապետին»։ Հին կամուրջներից և ոչ մեկի կառուցողի անունը հայտնի չէ։ Հիշվում են միայն մեկնասաների անունները։ Վարպետ Հայրապետի անունը միակ բացառությունն է։ Անմիջապես Որոտանարդդի տակ Որոտան (հնում՝ Ուռուտ) գյուղի մոտ, Որոտանի վրա է ձգված Սյունյաց հազարապետ Մելիք Թանգու կառուցած կամուրջը։ Բազալտ քարից միակամար կառույց է։

⁵ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 429—430։

⁶ Ս. Բարխուդարյան, Դիվան հայ վիճագրության, պրակ 3-րդ, Ե., 1960, էջ 21։

⁷ Մ. Հասրաբյան, Սյունիքի 17—18-րդ դդ. ճարտարապետական համալիրները, Ե., 1973, էջ 138։

⁸ Ս. Բարխուդարյան, Դիվան հայ վիճագրության, պրակ II, Ե., 1960, էջ 115։

[illegible]

804404 20x05 2 436 3070000, 200 000-4730 70731 40000000301
80301200 0100:

1864 թ. է կառուցվել Աշտարակի եռակամար կամուրջը: Շինանյութը սրբատաշ ժիրանագույն տուֆն է՝ կրաշաղախ: Կամարները տարբեր չափեր ունեն, իսկ պատերի վրա կան հատուկ բացվածքներ:

Երևանի Հրազդան գետի վրա Կարմիր կամուրջը ունի շորս կամարային բացվածք՝ 80 մ երկարությամբ: Կառուցված է կարմիր տուֆից, որի պատճառով էլ կոչվել է Կարմիր: Ինչպես նշում է Էփրեկյանը, 1879 թ. ուժեղ երկրաշարժի հետևանքով կամուրջը զգալի վնասվածքներ է ստացել:

Օշական գյուղից հարավ, Քասաղ գետի վրա է կառուցված (1709 թ.) Օշականի հնգաշք կամուրջը՝ էջմիածնի վանքի նախաձեռնությամբ: Կամուրջն այժմ միակն է Սովետական Հայաստանի հնագաշք հին կամուրջներից: Սրբատաշ տուֆից կառուցված կամուրջն ունի ելուստներ, որոնք ավելի նպաստավոր հիդրավիկական ռեժիմ են ստեղծում:

Ուշ միջնադարյան կամուրջներից Ղափանի շրջանում պահպանվել են Կեմանց, Ճակատեն, Բաղացշուր գյուղերի մոտ 17-րդ դարի կամուրջներ, որոնք ձգված են Ողջի, Վաշագան, Մասրաշուր գետերի վրա: Սրանք բազալտ քարից և կրաշաղախից կառուցված միակամար կառուցվածքներ են:

XVII դարի կամուրջներից Մեղրու շրջանում Կալեր, Մեղրի, Նյուվագի գետակների վրա պահպանվել են Վանք, Արեւիկ, Լիճք գյուղերի մոտ կառուցված կամուրջները:

Սովետական Հայաստանի տարածքում պահպանված հին կամուրջները մեծարժեք ճարտարապետական ստեղծագործություններ են և արժանի են հետազա մանրամասն ասումնասիրության: Նրանք հայկական շինարարական արվեստի բարձր մակարդակի խոսուն վկաներն են:

Մ. Ս. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ